

УДК:323.1

ББК:66.5

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ПІДХОДИ ЩОДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

О. І. Липчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
тел. +380979944482; e-mail: oxana-lypchuk@ukr.net*

Розглянуто певні концептуальні підходи зарубіжних і вітчизняних політологів та правознавців до аналізу проблеми захисту прав національних меншин. Досліджено основні етапи, особливості формування й еволюції вітчизняної нормативно-правової системи захисту та гарантування прав етнонаціональних меншин, їх конституційно-правового статусу, базуючись на головних принципах і положеннях міжнародного права.

Ключові слова: *етнополітика, держава, етнонаціональна меншина, права*

В сучасних умовах розвитку громадянського суспільства України актуальною є проблематика реалізації прав людини. У громадянському суспільстві, на етапі його становлення, як правило, важливою є проблема втілення в життя своїх прав особами з числа національних меншин. Будь-яке право, якщо воно не тільки передбачено нормами права, а, навіть, гарантоване ним, залишається декларативним, тобто не існуючим насправді, якщо воно не знайшло свого практичного вираження. Особи з числа національних меншин також бажають самореалізовуватися, використовувати гарантовані їм державою права, втілювати в життя можливості, надані їм нормами права. Основну роль при цьому відіграє питання реалізації прав національними меншинами в Україні.

Історичний досвід підтверджує, що дієвий захист національних меншин можна здійснювати лише за умов гарантування загальноприйнятих прав людини та наявності демократичного державного ладу з розподілом влад, тобто в умовах вільної демократії.

Реальна політична практика доводить, що для забезпечення ефективного захисту національних меншин необхідні, з одного боку, відповідні правові регулятори на законодавчому рівні, а, з іншого, чіткі політичні й відповідні адміністративні заходи, а також належна фінансова підтримка держави.

Однією з ключових подій кінця ХХ століття глобального масштабу став розпад СРСР. Серед численних наслідків цієї суспільно-політичної катастрофи, що мали позитивний зміст, стало утворення нових (і відро-

дження ряду старих – у Прибалтиці) незалежних держав. У свою чергу, це породило нові наслідки: виникнення етнонаціональних меншин та посилення їхнього впливу на внутрішнє та зовнішньополітичне життя своїх країн; виникнення якісно відмінних етнополітичних процесів на пострадянських територіях; ускладнення міжнаціональних відносин в нових державах.

Все це та інші події і суспільні процеси, які розгорнулися на теренах колишнього Радянського Союзу, зумовили нагальну актуальність перегляду політиками і науковцями місця та ролі національних факторів у громадсько-політичному житті з урахуванням історичного досвіду та міжнародної практики розв'язання етнічних проблем.

Досвід багатьох країн довів домінування напрямків суспільствознавчої думки, котрі пророкували стійкість націоналістичних устремлінь і бачили майбутній розвиток людства як органічну консолідацію національно свідомих, культурно розвинених і політично незалежних націй.

Утвердження даної концепції розвитку національних держав, яка була висунута окремими суспільствознавцями і політичними діячами, проходило не лише в міжпарламентських дебатах та непримиренних наукових дискусіях, а й за складних історичних реалій і обставин.

Про це свідчить досвід регулювання міжетнічних відносин, нагромаджений передовими на той час правовими державами. Так, наприклад, протягом десятиліть у Сполучених Штатах Америки не одне десятиріччя на офіційному рівні у політичній практиці домінувала теорія так званого “плавильного казана”. Це образне порівняння для розкриття специфічних міжетнічних процесів, які відбувалися з іммігрантами різних національностей, які прибували до США. Вони ніби “переплавлювалися” у єдину американську націю. Первісною основою населення Америки були особи європейського походження. Переважна їх більшість – англійці, ірландці та німці. За даними останніх демократичних обстежень, підготовлених Бюро перепису населення США, там нараховується 197 різних етносів (національних груп). У найменших чисельність становить десь трохи більше двох тисяч осіб. Проте склад населення визначають десятки національностей [2, с.59].

Всі ті процеси, що відбувалися у багатоетнічному середовищі США, привели до перетворення США на своєрідну конфедерацію регіонів з різним національним складом шляхом виникнення етнічних анклавів неанглійського походження. Тому через високу поліетнічність населення влада Америки всіляко підтримувала асиміляційні процеси. Там активізували вивчення і конструювання нових різноманітних ідей, теорій та концепцій, присвячених даним проблемам. Неминучій асиміляції нових мігрантів була підпорядкована повсюдно впроваджена в Америці концепція англоконформізму.

Дана ідея широко культивувалася і в багатьох інших зарубіжних етнополітичних концепціях. Висновки фахівців, які вивчали дані проце-

си, акцентували увагу на активне поглиблення взаємозв'язків між націями і державами. Вони наводили чимало аргументів і доказів, про необхідність асиміляції народів.

Дійсні ж етнопонаціональні процеси, які відбувалися в багатонаціональних країнах, засвідчили, що все набагато складніше. Ігнорувати, а ще більше – подолати етнопонаціональні особливості, етнічну самобутність небезпечно і, по суті, неможливо.

Проблемам етнопонаціональних меншин присвячено широкий масив публікацій зарубіжних вчених та аналітиків. Серед них: Г. Альфредссон, Ф. Бенуа-Ромер, Ф. Гекман, Г. Гільберт, Й. Динстейн, Ж. Дюпарк, А. Ейде, Ф. Ермакорі, І. Клауд, Н. Лернер, К. Мінтті, Т. Мусгрейв, А. Росс, П. Торнберрі, А. Хонор, Р. Хофманн, М. Шоу, Д. Якоб та ін.

Основна частка досліджень американських учених у даній галузі припала на період, починаючи з 1960-х років. Науковцям вдалося простежити і проаналізувати вузлові етапи і вектори етнополітичного розвитку у своїй державі. Ними було констатовано у цілому стабільні процеси співіснування і взаємодії відмінних одне від одного етнокультурних ареалів. Вони досить точно відбивали етнопонаціональну структуру сучасного американського суспільства. Разом з тим, крім асиміляційних тенденцій, характерних для багатонаціонального середовища, було обґрунтовано й іншу концепцію – прагнення національних спільнот відродити і зберегти власну ідентичність, якій реально загрожує криза. Етнічні меншини намагаються реанімувати спадкоємність свого історичного минулого. Підсумки даних досліджень було викладено у монографії “Етнічний міф” професора етносоціології Нью-Йоркського університету С. Стейнберга та працях провідних учених світу – Д. Белла, Й. Глейзера, Д. Мойніхена, Е. Сміта та інших. Якщо узагальнити їхні висновки найстислішим чином, то зазначені вище суспільні процеси у середовищі національних меншин означають, згідно з їх термінологією, “етнічне відродження” чи “етнічний ренесанс” [3, с.473].

У середовищі зарубіжних фахівців співіснують різні точки зору стосовно причин та чинників зародження й утвердження феномену державної етнополітики. Зокрема, прихильники концепції так званого “внутрішнього колоніалізму” Т. Наїрн (Велика Британія), М. Хехтер (Сполучені Штати Америки) – автор монографії “Внутрішній колоніалізм” (Лондон. – Берклі, 1975) пояснюють виникнення етнопонаціоналізму в усіх, без винятку, державах з поліетнічним складом населення виключно економічними факторами. Якщо “розшифрувати” дану концепцію, то її суть зводиться до тієї тези, що розвиток націоналізму (у позитивному значенні цього поняття) веде до закономірної реакції на колоніальну за формою і за змістом експлуатаційну політику, яка здійснюється домінуючою в даній державі нацією стосовно них. Але переважна більшість західних фахівців-експертів не поділяє такого спрощеного і однобічного підходу до даної проблеми. У них інше трактування цих процесів, вони

висунули так звану “нову етноцистську концепцію”, яка твердить, що на розвиток етнічної спільноти, глибину їхньої національної самосвідомості впливають багатовекторні чинники: і економічні, і духовні, і культурні. І, передусім, питання збереження власної етнічної ідентичності – культури, мови, традицій тощо.

Що стосується Радянського Союзу, то його суспільствознавча наука, впливові політичні діячі через цілий ряд причин як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру не змогли у потрібний час відкинути ряд панівних, але часто хибних ідеологем стосовно “успішного” вирішення національного питання в СРСР. По суті, тим, кому це належало зробити, не змогли належним чином дослідити тенденції міжнаціональних стосунків та спрогнозувати їхню історичну перспективу, прийнятну для подальшої консолідації поліетнічного суспільства. Чимало цікавого матеріалу міститься в працях вчених країн пострадянського періоду: А. Абашидзе, Р. Абдулатіпова, Г. Вітковської, Н. Вороніної, А. Казіна, В. Михайлова, І. Ігрунова, Г. Марченка, В. Межуєва, В. Мукомеля, С. Романенка, Т. Полоскової, Т. Регент, В. Тішкової, С. Юрьєва та ін.

Важливу складову історіографії етнополітичних процесів та міжнаціональних взаємин в Україні становлять праці вітчизняних вчених, в яких ґрунтовно проаналізовано окремі аспекти та складові як захисту, так і реалізації прав етнічних спільнот в Україні: О. Антонюка, В. Євтуха, І. Кресіної, О. Картунова, В. Котигоренка, В. Крисаченка, І. Кураса, О. Майбороди, В. Макара, В. Марчука, О. Мироненка, В. Наулка, М. Обушного, І. Оніщенка, М. Панчука, М. Пірена, В. Ребкала, Ю. Римаренка, С. Римаренка, М. Степика, Ю. Шемшученка, Л. Шкляра та ін. Найповніше ця проблема, базуючись на систематизації основних зарубіжних та вітчизняних теоретико-методологічних підходів до її правового та історико-політологічного аналізу, знайшла відображення у докторських дисертаціях Л. Рябошапки “Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000)” (Х., 2002) та О. Рафальського “Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія” (К., 2001), а також у дисертаційних дослідженнях В. Нікітюка, Г. Потеряйка, Л. Савченко, О. Стадніченка, М. Товта та ін. Водночас, підсумовуючи внесок зарубіжних та українських вчених у дослідження проблеми політико-правового статусу етнопонаціональних меншин, слід зазначити, що нові етнополітичні реалії потребують нових спроб осмислення досліджуваної проблеми. З огляду на багатогранність джерельної бази та історіографії вітчизняного етно- та націогенезу, дана робота здебільшого зосереджується на питаннях реалізації прав етнопонаціональних меншин у нашій країні.

Якісно нові процеси етнопонаціонального відродження і в нашій державі, і за рубежом вимагали і нового ставлення до коригування етнопонаціональних процесів з боку державної влади, політичних партій, інших соціальних інституцій. Як ми вже вище зазначили, у західних країнах, насамперед у Європі, в ході критичного переосмислення фахівцями,

експертами, політиками діючих ідеологій, доктрин, концепцій, безносередньо причетних до потреб і механізмів регулювання етнопонаціональної галузі, впевнено утвердився новий суспільствознавчий напрямок, що одержав найменування “етнополітика”.

Варто зазначити, що як науковий термін-визначення “етнополітика” введено до наукового вжитку західними науковцями і політологами у їхніх дослідженнях та концептуальних розробках ще у 1960-х роках. Основними напрямками у даній галузі вони визначили вивчення вузлових проблем етнополітичного характеру: міжнаціональних відносин та взаємодії різних етнічних груп в межах держав з поліетнічним населенням; взаємовідносин між державами і етнопонаціональними угрупованнями, що проживають у їх межах; з’ясування причин виникнення етноконфліктних ситуацій у поліетнічних країнах і визначення шляхів їхнього вирішення.

Необхідно також зауважити, що західноєвропейські фахівці тлумачать феномен “етнополітики” як таку собі суспільствознавчу галузь, яка спеціалізується на дослідженні теоретичних та практичних аспектів етнополітичної сфери. У Західній Європі давно і активно розгорнулося вивчення складних явищ, які спостерігаються в етнополітичній галузі різних держав світу. Внаслідок цього на основі порівняльного аналізу, виявлення характерних тенденцій, спільних і специфічних особливостей дійшли до принципового висновку стосовно наявності певних стадій етнічного відродження [1, с.145-151].

Щодо необхідності вироблення прийнятної для України концепції державної етнополітики, то вона була детермінована цілим рядом об’єктивних чинників, як-от: поліетнічним складом населення; незалежним статусом України як суверенної, демократичної, соціальної, правової, унітарної держави; активізацією етнополітичного процесу та його ускладнення через сформування нових структурних етнокомпонентів нашого суспільства – української титульної нації, корінних народів і національних меншин; нагальною потребою узгодження інтересів, підтримання рівноправних гармонійних відносин між етнічними групами; потребами у підтримці процесів консолідації української нації; необхідністю усунення політико-ідеологічних, соціально-психологічних, мовних, культурологічних та інших наслідків, негативних процесів і явищ етнопонаціональної сфери у минулому; потребою у підтриманні зв’язків з вихідцями з України за кордоном – передусім з українською діаспорою, з особами неукраїнської етнічної приналежності – колишніми українськими громадянами; інтеграцією в сучасний український соціум осіб, депортованих за етнічною ознакою, які повертаються нині в Україну; сучасною інтенсифікацією зовнішніх міграційних потоків, які помітно впливають на економічну, соціально-політичну та етнодемографічну ситуацію в Україні.

Реальна політична практика доводить, що для забезпечення ефективного захисту національних меншин необхідні, з одного боку, відпрацьована концепція державної етнонаціональної політики, відповідні правові регулятори на законодавчому рівні, а з другого – чіткі політичні й відповідні адміністративні заходи, а також належна фінансова підтримка з боку держави.

Мова йде про наявність і чинність у державі відпрацьованої концепції щодо захисту етнонаціональних меншин, аналізу та вирішення їхніх проблем.

Концептуальні підходи, а далі – і основоположні засади щодо проблем захисту прав національних меншин, насамперед, закладені у вітчизняному законодавстві.

Основоположною правовою базою конструювання державної етнонаціональної політики, а, отже, і концепції у цій надзвичайно складній і відповідальній сфері, у тому числі заходів для забезпечення потреб національних меншин у незалежній Україні стали Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Декларація прав національностей України, Закон України “Про національні меншини в Україні”. Деякі положення про правовий захист національних меншин вміщено у Законах України “Про громадянство”, “Про звернення громадян”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, а також в інших законодавчих актах, прийнятих Верховною Радою України.

Перший з цих документів, визначаючи Українську РСР як суверенну національну державу, що розвивається на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення, декларував зобов’язання держави щодо забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Головною концепцією даного документу є те, що громадяни всіх національностей становлять народ України; рівність перед законом усіх, незалежно від походження, расової та національної приналежності, мови тощо; гарантування всім національностям, що проживають на території України, права їх вільного національно-культурного розвитку; можливість утворення національно адміністративних одиниць.

Декларацією прав національностей України гарантується всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, соціальні та культурні права. Рівність у правах для громадян, які самоідентифікуються як національні меншини, забезпечуються таким чином: забороною дискримінації за національною ознакою і покаранням за такі дії (ст.1); гарантуванням всім національностям права на збереження їхнього традиційного розселення та забезпеченням існування національно-адміністративних одиниць; зобов’язанням створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур (ст.2);

гарантуванням права вільного користування різними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації (ст.3).

Це, по-суті, є основоположними концептуальними засадами державного підходу до проблем національних меншин.

Необхідно наголосити, що сучасна вітчизняна концепція та підходи незалежної України до проблем національних меншин зафіксовані у відповідному законодавстві, передусім, у Законі України “Про національні меншини в Україні” (1992) [5]. Він був першим і понині залишається єдиним системним і комплексним Законом України, який Верховна Рада України, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, дотримуючись міжнародних зобов’язань щодо національних меншин, прийняла з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток (преамбула Закону). Закон конкретизував і розтлумачив окремі положення Декларації щодо прав національностей та передбачав нові гарантії захисту прав національних меншин, зокрема на збереження життєвого середовища у місцях їхнього історичного та сучасного розселення. Документ визначає потребу законодавчого врегулювання питань, пов’язаних з поверненням на територію України представників депортованих народів (ст.10), та визнає потребу в розвитку міжнародного співробітництва в забезпеченні й захисті прав та інтересів національних меншин, зокрема шляхом укладання та реалізації багатосторонніх і двосторонніх договорів у цій сфері (ст.17), а також визнавав примат положень міжнародних договорів України над нормами національного законодавства у разі їх невідповідності (ст.19).

Завдяки саме такому своєму змісту даний Закон отримав від міжнародних і вітчизняних експертів високу оцінку за демократичність та відповідність цього документа міжнародним стандартам та сучасним концепціям в етнополітичній сфері [5, с.27-28].

Аналіз вітчизняного законодавства, практичний досвід регулювання етнопонаціональних процесів дають можливість визначити суть концептуальних підходів до даної проблеми.

Найсуттєвіше і, водночас, найважливіше те, що незалежна Україна найвищою метою своєї етнополітики визначила створення оптимальних умов для гармонійного і перспективного розвитку у складі поліетнічного населення держави усіх складових етнопонаціональної структури українського суспільства – української нації, національних меншин, корінних народів [4, с.31-32].

І чи не найпріоритетнішим напрямком у наведених вище засадах є забезпечення комплексу заходів щодо захисту прав і задоволення потреб національних меншин. Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується в цілому активним підвищенням ролі національного чинни-

ка у суспільно-політичному житті та проявом певних тенденцій, які прямо впливають на стан розвитку держави.

Необхідно окремо зазначити, що досягнення України у сфері забезпечення прав національних меншин – незаперечні. Наша держава змогла уникнути міжнаціональної напруги завдяки послідовному проведенню концептуальної за своїм змістом політики дотримання етнічних прав і підтримки національних меншин. На щастя, жодна з етноконфліктних загроз не набула критичної точки і розвитку. Відомий “нульовий варіант” громадянства і прогресивний, демократичний Закон “Про національні меншини в Україні” дали можливість нашій державі запобігти виникненню міжетнічних конфліктів [6, с.58].

Разом з тим, стрімкий розвиток етнічних і міжнаціональних процесів, зростаюча активність етнонаціональних спільнот конче вимагають застосування найпрогресивніших концептуальних підходів, вдосконалення механізмів реалізації чинних нормативно-правових актів, оновлення законодавчого поля державної етнонаціональної політики і захисту національних меншин. Це – нагальна вимога і нинішнього етапу розвитку українського суспільства.

Література

1. Абетка етнополітолога : довідковий посібник – в 2 т. / Ю.Римаренко, О.Мироненко. – К.: Школяр, 1996.– С. 145–151.
2. Корявин Л. Плавильный котел наций. Взгляд на этническое полотно Соединенных Штатов / Л.Корявин // Российская Федерация. – 1995. – №14. – С. 59-63.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.
4. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ, 2000. – 357 с.
5. Про національні меншини: закон України від 25 червня 1992 року №2494-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36. – Ст. 529.
6. Удовенко Г.Й. Проблеми законодавчого забезпечення прав національних меншин України / Г.Й.Удовенко // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – №4. – С. 56-61.
7. Шульга М. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин / М.Шульга // Права людини в Україні. – К., 1998. – Вип.21. — С. 6-30. – (Інформ.-аналіт Бюлетень українсько-американського Бюро захисту прав людини).

*Стаття надійшла до редакційної колегії 4.09.2013 р.
Рекомендовано до друку докт.політ.наук, професором **Монолатієм І.С.**,
докт.політ.наук, професором **Гоном М.М.** (Рівне)*

**CURRENT CONCEPTS AND APPROACHES
TO THE ANALYSIS OF NATIONAL MINORITIES PROBLEMS****O. I. Lypchuk**

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, st. Shevchenka, 57;
ph. +380979944482; e-mail: oxana-lypchuk@ukr.net*

We consider some conceptual approaches of foreign and domestic political scientists and legal scholars to analysis of the problem of protecting minority rights. The basic phases, the peculiarities of the formation and evolution of the domestic legal system of protecting and guaranteeing the ethnic minorities rights , their constitutional and legal status based on the main international law principles and provisions.

Key words: *ethno-policy, State, ethnopolitical minority, rights.*